

Lőrinczi Tünde

Hitélet és etnicitás.

Egy hitközösséghez való tartozás mint integrációs kísérlet egy cigány házaspár életében

Bevezető gondolatok

Tanulmányomban egy olyan folyamatban lévő nagyobb kutatás részeredményeit kívánom feldolgozni, amely a Hargita megyei Kőrispatakon található hitközösségek kapcsolatvizsgálatának elvégzését tűzte ki célul, különös figyelmet fordítva a faluban található cigány személyeknek e közösségekben való hangsúlyos jelenlétére. A Kőrispatakon jelenlévő három hitközösség az Igazvallású Jehova Tanúi, az Igazhitű Jehova Tanúi és a Hetedik Napot Ünneplő Adventista Egyház.

A cigány–magyar, cigány–román kapcsolatokra figyelő kutatások, illetve a különböző identitásvizsgálatok külön szegmensét alkotják azok a megközelítések, amelyek a cigány személyek vallásos jellegű kisközösségekhez való tartozását elemzik, elsősorban olyan kérdésekre keresve a választ, mint hogy a különböző hitközösségekhez való csatlakozás milyen mértékben és módon alakítja át az addig érvénybe lévő interetnikus viszonyokat, illetve milyen irányba mozdulnak el az etnikai identitás összetevői. (Bakó 2004, Fosztó 1997, 2003, Tesfay é.n.) Jelen tanulmány is ezen kutatások nyomdokaiba kíván lépni egy esettanulmány erejéig.

A kutatás során egy cigány házaspárral beszélgettem, akik 1971-től a kőrispataki Igazhitű Jehova Tanúi hitközösség tagjai. Arra voltam kíváncsi, hogy e cigány házaspár életében a hitközösséghez való tartozás mennyire jelent egyfajta integrációs kísérletet a többségi magyar lakosság közé, illetve hogy ez az integrációs kísérlet milyen mechanizmusokkal, életmód-változásokkal jár együtt.

Mindezt olyan kérdések figyelembevételével látom megvalósíthatónak, mint hogy milyen okok és célok váltják ki a vallási fordulatot? A vallási váltás mennyire von maga után egyfajta mentalitás- és normarendszerváltást?

Mennyire egyeztethető a *hagyományos* és az *elvárt* életmodell? Hogyan reprezentálódik ez az újfajta életmodell? Átrendeződik-e, és ha igen, milyen irányba és mértékben az addig fenntartott társadalmi kapcsolatháló? Milyen mértékben változik az önkép, és ez hogyan reprezentálódik a külvilág fele?

Tanulmányom előfeltevése az, hogy egy személy valamely vallásos jellegű kisközösséghez való csatlakozásának következtében nemcsak annak felekezeti identifikációja változik meg, hanem egy egészen más világnézet és értékrendet fogad el, amely ugyanakkor egy újfajta életforma, életmodell kialakítását vonja maga után. Mindez az eddig fenntartott egyéni- és csoportidentitás valamilyen fokú változását is eredményezi, melynek már szerves részét képezi, hogy az egyén egy önmagát a *bibliai igazságok* mentén legitimizáló, vallásos jellegű közösség tagja.

Értelmezésem kiindulópontját és határait egyaránt az illető házaspárral készített interjú képezi. Az életmód és értékrend-váltást, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó önkép és reprezentációinak alakulását a beszélgetés során született „történet” több szempontú értelmezése mentén vizsgálom. Ezen túlmenően nem kívánok semmilyen következtetéseket levonni sem a falu cigány etnikumára, sem beszélgetőtársaimra vonatkozóan. Megközelítéseim kísérletek, lehetséges válaszok a fenti kérdésekre, hisz sosem beszélhetünk egy teljes fokú, befejezett integrációról és identitásváltásról, csak több szintű folyamatokról, elmozdulásokról. Mindemellett témaválasztásom relevanciáját pontosan az a tény támaszthatja alá, hogy Kőrisspatakon több cigány család is csatlakozott valamely hitközösséghez, és az ilyen jellegű kutatások elvégzését különösen fontosnak tartom nemcsak esettanulmányok szintjén, hanem átfogóbb perspektívában is.

Mielőtt rátérnék az interjú értelmezésére, fontosnak tartom vázolni azt az elméleti keretet, amelyben elhelyezhető ez a tanulmány, illetve a téma kontextualizálása érdekében külön érintem a falu felekezeti és etnikai viszonyainak főbb jellemzőit.

Elméleti keret

Ha cigány személyek vallásos jellegű kisközösségekbe való tagolódásának kérdéskörével foglalkozunk, elkerülhetetlen a vallásszociológiai és a különböző ciganológiai problémákat érintő szakirodalomnak az áttekintése, illetve az azokból leszűrt elméleti és módszertani fogódzók valamilyen szintű összevetése, egyeztetése. Ez egy összetett feladat, elsősorban az aránybeli

különbségek folytán, hisz a cigányság szociológiai és antropológiai szemléletű kutatása egyre nagyobb méreteket ölt¹, míg a hitközösségek ilyen jellegű vizsgálata még a kezdeményezések szintjén áll². Ennek elsődleges okát Horváth Zsuzsa abban látja, hogy a hatalom évtizedeken keresztül politikai kérdésként tekintette a vallást és elvárta a kutatótól, hogy marxista kritikával kezelje tárgyát. Ugyanakkor a kutatásokat nagymértékben megnehezítette, hogy a hitközösségek többsége nem volt elismert vallás, üldöztetésnek voltak kitéve és a hívek féltek megnyilatkozni, így az alapvető kutatások hiányoznak (Csákó 1995: 310). Magyar nyelvterületen például a nazarénusok az egyetlen olyan vallásos jellegű kisközösség, amelynek monografikus igényű feldolgozása elkészült (Kardos–Szigeti 1998). Ugyanakkor a kutatónak figyelnie kell arra a tömérdek irodalomra is, amelyek a „társadalomellenes kultuszokkal” (Lugosi–Lugosi 1998: 5) szembeni védelem jegyében születtek, és az elutasítás, illetve az előítéletesség hangnemében íródtak³, hisz ezek azok a propagandisztikus jellegű kiadványok, amelyek a széles néprétegekhez leginkább eljutnak, és hitközösségekről való gondolkodás alaphangulatát meghatározzák. Ezen koncepció vallásszociológiában való kritikai felülgondolásának szükségességére figyelmeztet Horváth Zsuzsa (Csákó 1995: 347–362).

Tomka Miklós felhívja a figyelmet, hogy a kortárs vallásszociológiának újra kell gondolnia a vallástudományból származó, és a vallásszociológiában is elterjedt szekularizációs elméletet⁴, hisz az újonnan megjelent, és egyre nagyobb méreteket öltő vallásos jellegű mozgalmak terjedése pontosan a vallásosság erőteljes meglétére és újfajta dimenzióinak megjelenésére figyelmeztetnek (Tomka 1996: 163–164). Mindez maga után vonja a vallás fogalmának és a hozzá kapcsolódó koncepcióknak és kutatási módszereknek a szükséges újragondolását⁵, hisz az intézményes egyházi fogalomrend-

¹ A kulturális antropológia jegyében születő cigánykutatások nemzetközi és magyar szakirodalmát Prónai Csaba (Prónai 1995), míg az erdélyi cigánykutatások eredményeit Pozsony Ferenc (Pozsony 2001: 12–15) foglalta össze.

² Ebben az irányba végeztek kutatásokat a kolozsvári székhelyű Max Weber Szociológiai Szakkollégium néhány kutatója, melynek eredményei a szakkollégium lapjában, a *Web 2001/8-9* számában jelentek meg.

³ Itt elsősorban a történelmi egyházak ilyen jellegű kiadványaira kell gondolnunk.

⁴ Az egyház és a vallás nyilvános szerepeinek visszaszorulását a társadalom elvallástalanodásával magyarázó elmélet.

⁵ A vallás fogalmának kritikai újragondolására tett kísérletet Franz-Xaver Kaufmann (Kaufmann 1996), Molnár Attila (Molnár 1998), Thomas Robbins (Robbins 1996) és Tomka Miklós (Tomka 1996).

szeren belüli jelentése (amely a társadalomtudományok nyelvhasználatát is meghatározta) túlságosan lehatárolt, és nem figyel a vallás lehetséges sokféleségére, pluralizmusára.

Témám megközelítéséhez elméleti keretet elsősorban a kortárs vallás-szociológiai kutatások jelentettek (Hamilton 1998, Horváth 1996, Tomka 1996), különös tekintettel a vallásos kisközösségeknek a társadalmi kapcsolatokban betöltött szerepét vizsgáló kutatásokra (Csata et al. 2001, Fehér 1991, Kiss 2001, Molnár 1998, Szigeti 1987, Szilczl 1998, Tomka 2000a, 2000b), illetve azok a ciganológiai problémákat érintő diskurzusok, amelyek a cigánykutatások etikai, illetve módszertani megközelítéseire kérdezek rá (Piasere 2000, Prónai 2002)⁶.

Fontosnak tartom a romániai, illetve az erdélyi cigányság valamilyen szabadegyházhoz, kisebb hitközösségekhez való, egyre nagyobb méreteket öltő kapcsolódásának a vizsgálatát, hiszen ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni a nagy demográfiai mutatóval rendelkező romániai cigány közösségeknek ezt a felzárkózási kísérletét. Ezen a területen végeztek kutatásokat Bakó Boglárka (Bakó 2004), Fosztó László (Fosztó 1997, 2003), Simon Zoltán (Simon 2006) és Tesfay Sába (Tesfay é.n.).

A vallásszociológiai, vallásnéprajzi és a vallástudományi kutatásokra egyaránt egyfajta terminológiai bizonytalanság jellemző arra nézve, hogy hogyan nevezhetők meg úgy a különböző vallásos jellegű szervezetek, társulatok, mozgalmak, hogy különbözőségük ellenére egységbe foghatóak legyenek. Az első, ami határozottan elvetendő, az a szekta szó, két okból kifolyólag is. Elsősorban a hozzá társított pejoratív tartalma miatt. Másodsorban a szó elsődleges jelentése folytán, ami leválást, leszakadást jelent. Ezt a fogalmat eredetileg a történelmi egyházakról levált belmissziós csoportok megnevezésére használták. Ilyen értelemben szektának tekinthető például egy szerzetesrend is (Hamilton 1998: 246–247). Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem minden vallásos jellegű társulat keletkezett így, ahogyan például az elemzésünk szempontjából releváns Jehova Tanúi hitközösség sem.

Ugyanakkor nem tartom szerencsésnek a tudományos kutatásokból ismert, elfogadottnak tekintett újprotestáns egyházak, szabadegyházak, kisegyházak és más hasonló megnevezések használatát sem, szintén több okból. Először is kérdésként tevődik fel, hogy mi tekinthető egyháznak?

⁶ Külön figyelmet érdemel Ladányi János – Szelényi Iván: *Ki a cigány?* című tanulmánya által kirobbantott vita, amelynek vitairatait a 2000-ben megjelent *Cigánynak születni* című tanulmánykötetben gyűjtötték össze.

Magyarországon például több mint száz egyház létezik, hisz száz ember aláírásával törvényesen legitimálható egy egyház, így több kisközösség egyházá nyilváníttatja magát, például az egyházi adómentesség céljából. A fogalmi zűrzavart tovább árnyalja az a tény, hogy a közember számára Jehova Tanúinak ismert hitközösség valójában két, egymástól élesen elhatárolódó hitközösséget fed le. Az 19. század közepén Amerikából Jehova Tanúi néven induló hitközösség⁷1962-ben, belső ellentétek következtében, két ágra szakadt. A régi hitelveket és szervezeti formát követő csoport az Igazhitú Jehova Tanúi nevet vette fel, míg a haladás elvét követő, megújult csoport az Igaz Vallású Jehova Tanúi megnevezést (Gassmann 1998: 27–31)⁸.

Noha, a két csoport a haladó világhoz való alkalmazkodási formákban, belső, szervezeti és missziós módszerek tekintetében élesen elkülönül egymástól, az ön- és a másik meghatározása pontosan a nevükben megfogalmazott *hitű* és *vallású* szóban rejlik. Az Igaz Vallású Jehova Tanúi vallásként definiálják magukat, míg az Igazhitú Jehova Tanúi pontosan ettől szertnének elhatárolódni.⁹ Ebből a szempontból nem tekinthetem egyháznak a vizsgált faluközösségben oly elterjedt Igazhitú Jehova Tanúi csoportot. Ugyanakkor viszont közös, a Kórispatakon található mindhárom közösségre¹⁰ jellemző fogalomnak tartom a *hitközösség* szót, hisz az erős hit az, ami az összes vallásos jellegű csoportot meghatározza. Dolgozatom további részében tehát a hitközösség fogalmat használom. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy a falu lakossága mindhárom hitközösség tagjait a *hívők* kategória alá sorolja.

⁷ Charles Taze Russel indította el a mozgalmat 1874-ben Pittsburgben. (Pennsylvania, AmerikaiEgyesült Államok) (Gassmann 1998: 15).

⁸ Egyik csoportba sem tartozó kórispataki személyek a Maradók és Haladók megnevezéssel különbözteti meg a két közösséget, jelezve azok modernizációhoz való viszonyát.

⁹ Az Igazhitú Jehova Tanúinak egyik *Órtorony* száma pontosan a vallás fogalmát kívánja meghatározni és élesen elhatárolódni attól. Példaként a következő gondolatot ragadtam ki: *Aki magát Isten szolgájának állítja, de az istentisztelettel kapcsolatban egy teremtménynek vagy dolognak adózik félelemteljes tisztelettel, imádattal vagy magasztalással, az ily teremtmény vallást gyakorol. (Órtorony 1940. 3. szám, újrakiadás 2005. 17. szám.)* Az éles elhatárolódásra példa az Igazhitú Jehova Tanúi 1992-es konferenciájának nyilatkozata, amelyből a következő mondatot találtam példaértékűnek: *Az „igaz vallás” nevet viselő hamis „Jehova Tanúi” Sátán céljainak beteljesítése felé rohannak, akinek az volt a szándéka, hogy a tiszta imádatot egy hamis imádati formával váltsa fel, hogy minél több embert megnyerjen a maga számára, e cél érdekében Jehova Tanúinak igaz hitét egy „igaz vallásra változtatva”.* (<http://the-true-jw.oltenia.ro/rez-mag-92.html>)

¹⁰ A faluközösségben található két Jehova Tanúi csoportra és a Hetedik Napot Ünneplő Adventista Egyház tagjaira gondolok.

A fogalomhasználat másik, ugyancsak kritikus pontját a *cigány* terminus képezi, hisz a ciganológiai kutatások visszatérő kérdése, hogy milyen általános jellemzőkkel írható körül és határozható meg a cigány etnikum, illetve hogy mennyire releváns a cigány kifejezés használata ismerve annak köznyelvi jelentéstartalmait. Mindennek tudatában nem tartom fontosnak a cigány szó romára való felcserélését, hisz a vizsgált falu cigány lakossága és beszélgetőtársaim is egyöntetűen cigánynak nevezik meg magukat. Mindamellett hangsúlyozni szeretném, hogy a cigány megnevezés jelen dolgozatban semmilyen negatív jelentéstartalmakat nem fed.

A probléma tovább fokozható a Ladányi László és Szelényi Iván által fel-tett *Ki a cigány?* (Ladányi–Szelényi 2000a) kérdéssel, melynek relevanciáját e cikk körül kibontakozó vita is megerősíti (Havas–Kemény–Kertesi 2000, Ladányi–Szelényi 2000b, Kertesi 2000). Beszélgetőtársaimat az önmeghatá-rozásuk nyomán tekintem cigány etnikumúnak, a falu interetnikus viszonyait érintő fejezetben pedig a falu nem cigány lakosai által forgalmazott klasszifi-kációs rendszer alapján nevezem az illető csoport tagjait cigánynak.

A faluról és lakóiról

Kutatásom helyszíne a Hargita megyei Kőrispatak, amely a Gagy mentén található, 24 kilométerre Székelykeresztúrtól és 9 kilométerre Erdőszent-györgytől. Viszonylag kis és előregedőben lévő, többnyire reformátusok ál-tal lakott falu, ahol három hitközösség is él egymás mellett. Ezt a már ön-magában is figyelemre méltó tényt még árnyaltabbá teszi az a jelenség, hogy a falu lakosságának közel hatvan százalékát kitevő cigányság jelentős része valamelyik hitközösséghez tartozónak vallja magát. A fent említett három közösség a Hetedik Napot Ünneplő Adventista Egyház, az Igazvallású Jehova Tanúi és az Igazhitű Jehova Tanúi.

A szomszédos Etéden található Polgármesteri Hivatal adatai szerint Kőrispatakon jelenleg 695 személy él. Ebből 198 személy bejegyezten a református egyház tagja, 170 unitárius, 18 katolikus, 24 Hetedik Napot Ünneplő Adventista, 8 az Igazhitű Jehova Tanúi, 3 pedig az Igaz Vallású Jehova Tanúi közösségéhez tartozik. Ez a felekezetiileg nagyon színes falu, szintén a Polgármesteri Hivatal adatai alapján 38%-ban cigány etnikumú, de a helység magyar lakossága szerint ez jóval meghaladja az 50%-ot. Ezt tá-maszthatja alá az a tény is, hogy a 170 tagot számláló unitárius hitfelekezet 70%-a cigány, ugyanakkor a 8 Igazhitű Jehova Tanúból 4, tehát fele szintén

cigány, a 24 tagú Adventista Egyházból 15, a 3 tagból álló Igazvallású Jehova Tanúiból pedig 1, és a reformátusok között is található néhány cigány személy. Mindezek mellett érdemes arra is figyelni, hogy ha a különböző hitfelekezetekhez tartozó tagok számát összeadjuk, csak 421 személyről kapunk ilyen jellegű adatokat és a falu 274 személye semmilyen hitfelekezetnél nincs regisztrálva. Nem állítom azt, hogy ez a fennmaradt 274 személy cigány etnikumú lenne, de az adatok sokatmondóak lehetnek.

A vallásos közösségek megjelenése Kőrispatakon viszonylag korán elkezdődött. Az Adventista Egyház első térítője L. R. Conradi 1890-ben jött Erdélybe (Szigeti 1981: 126), és 1898-ban már Kőrispatakon is találhatunk híveket.

A Jehova Tanúi hitközösség Kőrispatakon való első megjelenésére nincsenek pontos adataim, de L. M., az Igazhitű Jehova Tanúi 93 éves vezetője szerint 18 éves lehetett, amikor szomszédja odaadta neki az akkor még egységes Jehova Tanúi kiadványát, az *Órtornyot*. Véleménye szerint, az akkor már általa vezetett csoport az 1940-es években teljesen meghatározta a falu felekezeti térképét, hisz közel 50 taggal rendelkezett, amelynek körülbelül felét cigány etnikumúak alkották. A régi hitelvekhez és szervezeti formához ragaszkodó Igazhitű Jehova Tanúi, akiknek még mindig L. M. a kőrispataki vezetője, ma már csak 8 taggal rendelkezik. Ez a létszámbeli csökkenés szoros kapcsolatban van a cigány etnikumú tagok számának 1940-es évekbeli növekedésével, illetve különböző hitelveknek való meg nem felelés következtében való kizárásával. A mai 8 tagból 4 visszabocsátást nyert cigány személy.

A megkeresztelkedett tagok mellett azonban figyelni kell azokra a szimpatizánsokra is, akik nyitottak a hitközösség hitelveinek, életmódjának elfogadására. Itt elsősorban azokra az egyszer már megkeresztelkedett cigány személyekre kell gondolnunk, akiket az 1950-es években kizártak a csoportból, de valójában még mindig *hivőknek* tartják magukat, és noha nem tudnak teljes egészében alkalmazkodni a közösség szigorú szabályrendszeréhez, életmódjuk szervezésében továbbra is meghatározónak tartják a Biblia tanításait.

Az Igazvallású Jehova Tanúi hitközösség csak 3 taggal rendelkezik Kőrispatakon. Hitüket gyakorolni bejárnak Székelykeresztúrra és Erdőszentgyörgyre, az ott található királyságtermekbe. Szinte semmilyen kapcsolatot nem tartanak fenn a Jehova Tanúi másik csoportjával.

A két Jehova Tanúi csoport kapcsolathányától függetlenül belső ellentét nem figyelhető meg a falu hitközösségeinek hétköznapi kapcsolatában, sőt az adventisták és az Igazhitű Jehova Tanúi öregebb generációjára kölcsönös tisztelet és leginkább a megértés szóval körülírható szimpátia a jellemző. Eddigi tapasztalataim szerint nincsenek belső harcok, viszályok, elkülönü-

lések, sokkal inkább jellemző egy olyan kapcsolat fenntartása, amely nem a végső Igazságot, az egyetlen igaz hitet keresi, hanem az Istenimádat mindkét közösségre jellemző közös pontjait próbálja megragadni, a mindenkire egyaránt érvényes életmodelleket kölcsönösen felmutatni. Ugyanakkor a falu időközben integrálta ezt a felekezeti sokszínűséget, és a mindennapok szintjén természetesen fogadja a hitközösségek magatartásbeli másságát. A tiszteletadás legjobb példája talán, hogy Kőrispatakon senki nem *szektázik*.

A cigányság Kőrispatakon való első megjelenésére nincsenek pontos adataim, de már az 1940-es években nagymértékben meghatározták a falu etnikai térképét. Az 1990-es években azonban még csak a falu Etédre vezető szélén laktak az úgynevezett házi cigányok, a falu egyik utcájában, a patak mellett húzódó Pálosban pedig a sátoros cigányoknak nevezett cigánycsoport, illetve három, *módosabbnak* tartott cigánycsalád bent a *fő úton*, akik szalmakalap-varrással és eladással foglalkoztak. Ma már az egész faluban, szétszórtan találhatóak cigányok által lakott telkek.

A cigányság magyarokkal való kapcsolata elsősorban gazdasági jellegű, habár a falu magyar lakossága egyre kevésbé veszi igénybe a cigányok szolgáltatásait. Napszámra is többnyire magyar személyt hívnak. Ennek elsődleges oka, hogy a cigányok nem szívesen szolgálják ki a magyarokat, és a magyarok is bizonytalansággal fogadják a cigányok szolgálatait. Ezekből is látszik, hogy a cigány–magyar kapcsolatokat a faluban elsősorban a bizalmatlanság, az előítéletek, mintsem a békés együttélés határozza meg. A nem cigány lakosság félelemmel tekint a jövőre, hisz a cigányok demográfiai növekedése egyre inkább alátámasztja azt a negatív utópiát, mely szerint a falú az *elcigányosodás* útjára lépett. Védekező mechanizmusként a magyarok, amennyire csak lehetséges, elhatárolódnak a cigányságtól, és a fenntartott kapcsolatok többségét is a cigányoktól való félelem határozza meg.

A cigányság felől nézve mindezt, az látszik, hogy vagy elfogadják ezt a távolságtartást, ezzel beépítve saját identitásukba a magyarok által forgalmazott cigányságképet, vagy nem fogadják el ezt a negatív előjelű képet és megpróbálják leépíteni különböző integrációs kísérletekkel. Ilyen lehetséges integrációs módszernek találok a különböző hitközösséghez való csatlakozást, hisz ez által nemcsak a közösség tagjai fogadják el és be az illető cigány személyt, hanem a falu magyar lakossága is, rájuk is vonatkoztatva a hitközösség tagjainak járó tiszteletet.

A továbbiakban egy, az Igazhitű Jehova Tanúi közösséghez tartozó cigány házaspár példáján szeretném szemléltetni ennek az integrációs kísérletnek a lehetőségeit és esélyeit.

...s a biblia nem tesz válogatást se cigány, se semmi között

Ö. M. 1942-ben született, 64 éves sátoros cigány, aki folytatva a családi hagyományt, ma is bádogossággal foglalkozik. 1967-ben jött Kőrispatakra, a Maros megyei Cserefalváról. Református családból származik, de a család semmilyen formában nem gyakorolta hitéletét. Kőrispatakon feleségül vette az 1952-ben született, szintén sátoros cigány családból származó J. K.-t, aki szintén nem részesült vallásos nevelésben. Házasságuk idején, egyszerre, egy éves tanulási idő után, Ö. M. 29 évesen, J. K. pedig 16 évesen léptek be hivatalosan is az Igazhitű Jehova Tanúi hitközösségbe, amelynek kisebb megszakítással ugyan, de mindmáig hűséges tagjai. Noha egyikük sem kapott a családban vallásos nevelést, mindkettejük életében van egy-egy momentum, amelyhez kötik *megtérésük* kezdetét. Ö. M. gyerekkori szomszédja egy katolikus plébános volt, aki többször elvitte őt a templomba és megtanította imádkozni. Ö. M. már akkor elgondolkodott Isten hatalmasságán, és ez meghatározó volt a későbbi, *igaz útra* térésében.

J. K. életében is van egy külső személy, aki meghatározó volt a későbbi hitéletére, ez viszont már egy helybéli, akkor már megkeresztelkedett Igazhitű Jehova Tanúi csoport tagja, aki tudatosan végezte missziós feladatait. J. K. visszaemlékezései szerint ijesztőek voltak a világ végének eljövételéről szóló tanítások, és emiatt nagy félelem fogta el, amelyből csak az isteni erőt látta kivezető útnak. *Én, amikor meghallottam, hogy hirdetik, hogy létezik egy nagy teremtő Isten, s az olyan hatalmas, olyan ereje van, hogy az ad örök életet, s csak ő tud megszabadítani, megmenteni, s tőle jön az élet. Én elgondolkodtam. S azt is hirdették, s mondták, hogy fog jönni egy nagy világvége. Azt mondja nagy csapások által, s azt mondja, hogy ha nem térünk meg, nem szolgálunk Istennek, akkor meg fogunk halni. Elfogunk posztulni. Nem fogunk örök életet kapni. Én ezt, amikor meghallottam, teljesen elgondolkoztam. Saját magamba szálltam s megdolgolkoztam. S én elővettem a Bibliát, s a Bibliát kezdtem olvasni.*

A Jehova Tanúi hitközösség mindkét csoportjának tanításában meghatározó elem a világvégevárás. Az *armegedoni csatáról* szóló leírások, folklorizálódott történetek borzongató képeinek átélése a legtöbb megtért személy alapélményéhez tartozik. A mikro- és makrotörténelmi események, katasztrófák adaptálása az *utolsó napokról* szóló tanításhoz felerősítik az egyén félelmeit, amelyeket még plasztikusabbá tesznek az armegedoni csata vérengzéseinek képei. Ebből a halálfélelemből ígér kiutat a hitközösséghez való tartozás, hisz az illető személy a tanítás alapján biztos lehet abban, hogy

Isten választott híveként megmenekül ezen a rettenetes napon.

[Sokat változott az élete amióta alámerítkezett?]

Persze. Há meg vagyok nyuguva. Meghallottam, hogy hirdetik ezt az igazságot, má gondba voltam. Nem voltam nyugott. Izgatott voltam, me félttem... Mitől? Gondoltam há el fog jönni a világvége s jönnek azok a nagy rettenetes csapások. Az elől nem lehet szabadulni. Nem lehet menekülni, me meg van írva, ha nem térünk meg, nem engedelmeskedünk, nem merítkezünk alá, Isten szervezetébe nem állunk. Me Istennek van egy hatalmas szervezete, amelyiken keresztül meg fogunk mentődni. Ha nem, nem fogunk mentődi, hanem mit? A posztulást, a halált. Így nem voltam megnyugva. De amikor elfogadtam, azután teljesen-teljesen megnyugodtam. (J. K.)

Noha mindkettejük megtéréstörténetében meghatározó élmény a végleges megsemmisüléstől való félelem, kérdésként tehető fel, hogy mért pont megtérésük időszakában olyan intenzív ez a halálfélelem, illetve hogy milyen személyes élményhez köthető a vallásos tanítás iránti különleges fogékonyság. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy minden belső válság köthető valamilyen, kisebb vagy nagyobb társadalmi eseményhez, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha egy ilyen jellegű váltást akarunk megérteni. Hogy ezt a házaspár esetében jobban lássuk, figyelembe kell vennünk azt a történelmi korszakot, amelyben a vallási áttérés megtörtént. Az 1970-es évek a szocializmus évei, amikor az egyén személyisége, az individuum teljesen háttérbe szorul, az önkifejezés, az önmegvalósítás terei leszűkülnek, és az egyházi tanítás elveszíti addigi privilégiumait. Ebben a kontextusban jóval tágabb perspektívából szemlélhető az a kérdés, hogy mivel is magyarázhatóak az ilyen jellegű vallási áttérések. A szocializmus éveiben a különböző visszaszorító intézkedések ellenére Erdély szerte nagymértékben terjedtek a különböző vallásos jellegű közösségek, hisz azok új lehetőségeket ígértek az egyénnek, a személyiség kibontakoztatásának újfajta feltételeit, amelyeknek már nem a fennálló társadalmi rend kereteibe kellett beilleszkedniük, hanem egy annál magasabb rendű isteni törvénykezés alá, amelynek segítségével képes az egyén az őt körülvevő valóságot értelmezni. Kardos László a szocializmusnak ezt az újfajta vallásosságát egyenesen a fennálló társadalmi rend elleni lázadásnak tekinti (Kardos 1969: 247).

Ebből a szempontból érdekes lehet, ahogyan Ö. M. magyarázza az akkori és a mai társadalmi berendezkedés és isteni hatalom kapcsolatát. *A kommunizmus időben, akkor egy ilyen földi valaki uralkodott. Jöttek a rendőrök hozzám és kutattak. A szent iratokot. Büntetés. Némelyeket be is zárták, a tömlecbe voltak, és félve dolgoztunk. Tehát ezt úgy lehet érteni,*

hogy amikor találkoztunk, me nem engedték, hogy menjünk a gyülekezetbe. Me a Biblia azt mondja, hogy el ne hagyván a mi szent gyülekezetet. Me ez a Szent Biblia Istennek ígéje, amelyik minket felébresztett, hogy igen is, hogy szabadítsuk meg magunkot az Ádámi büntől az Úr Jézuson keresztül. [...] Létrejött egy szabadság, ugyé, s hogy béleptünk ebbe az EU-ba, vagy NATO-ba, vagy mibe. Tehát jött egy valamennyi szabadság. Tehát ez a világ mit akar? A földi világ. Azt akarja, hogy az egész népet fogja össze, és legyen egy békebiztonság. De amikor hirdetik a békebiztonságot, hirtelen jó a veszedelem. Várható a világ vége. A Biblia azt mondja, hogy Argedon. Tehát ez a 6000 év letelt, az Isten akarata, amit a Sátán eláztat. Az egész világot. S akkor mi, akik felébredtünk, mük vigyázunk, hogy mit szólnak a szánkon, mit csinálunk. Me azt mondja, ha elértük ezt a felébredést, nem mint emberi tudást, hanem az Isten akaratát, aki megengedte, hogy..., eljuttatta próféták által az ő akaratát, s nekünk szükség ezen a vonalon járjunk, hogy kapjunk megmentést.

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy a történelmi egyházak fokozatosan elhidegültek híveiktől, s ezt a tényt napjainkban már nem lehet csak a fennálló társadalmi rend ideológiáival magyarázni. A mai ember mai kérdéseire egyre kevésbé tudnak megfelelő választ adni, a mindennapi életben eligazítást nyújtani. Éppen ezért erre a válsághelyzetre gyakori válasz a valamilyen hitközösséghez való csatlakozás. Így történt ez a cigány személyek esetében is, akiket a történelmi egyházaknak sosem sikerült igazán integrálnia, ezért örökös külsőkként sokkal fogékonyabbak a más jellegű tanításokra. Egyetértek Kiss Dénesnek azzal a megállapításával, mely szerint konverzióhoz vezet bármely olyan helyzet, amelyben az egyén úgy érzi, hogy hátrányos helyzetben van akár más személyekkel vagy csoportokkal szemben, akár valamilyen interiorizált normarendszerhez képest (Kiss 2001: 56). Fontosnak tartom ezt a gondolatot beszélgetőtársaim esetében is, akiknek cigány etnikumúakként folyamatosan szembe kellett nézniük a többségi lakosság előítéleteivel, negatív viszonyulásaival. Mindezek figyelembevételével úgy gondolom, hogy a hitközösségek tanításaival kapcsolatos különös fogékonytságot elsősorban egy belső (jelen esetben a megélt félelem a megsemmisüléstől) és egy külső (a történelmi korszak és annak ideológiái, illetve a cigánynak lenni-lét különböző hátrányos aspektusai) válság hatásainak együttesével magyarázhatjuk.

Eddigi tapasztalataim alapján úgy gondolom, hogy a cigány személyek valamilyen hitközösséghez való tartozása jó lehetőség a többségi társadalomban forgalmazott cigány-kép negatív tartalmainak leépítésére, hisz egy

másfajta mentalitás és normarendszer átvételével és annak a tágabb közösségben való reprezentálásával semmisnek nyilváníthatóak a régiek¹¹.

Csatlakozom Clifford Geertznek ahhoz a gondolatához, mely szerint „a vallásos hitben és gyakorlatban egy csoport éthosza úgy válik intellektuálisan elfogadhatóvá, hogy egy olyan életmódot képvisel, amely megfelelően alkalmazkodik a világgép által leírt dolgok tényleges helyzetéhez”. (Geertz 2001: 75) Jelen esetben ez konkrétan azt jelenti, hogy az Igazhitű Jehova Tanúi által forgalmazott normarendszer elfogadása és az a szerint való élés egy olyan mentalitásváltást eredményez, amely már nem egyeztethető össze a magyarság által forgalmazott cigány-képpel. Mindezt jól példázza Ö. M. mottóul választott gondolata, aki újjászületésnek nevezi megtérését, ezt az új embert pedig egyenesen egy új nemzet tagjaként definiálja, ezzel jelezve viszonyát a falu által cigánynak nevezett életformához. *Tehát mondjuk, hogy cigány voltam. De most már mondhatom, hogy egy új nemzet vagyok. Egy új ember vagyok. Tehát miért? A szokások, a megszokások, a magaviselet. Tehát ezek mind újjá születtek. Tehát az elmém már tiszta, hálistennek.*

Ö. M. és J. K. etnikai és felekezeti identitásának vizsgálatakor érdekes szempontot nyújt, ha a kutató arra is fókuszál, hogy az illető személyek hogyan látják magukat kívülről, mit gondolnak, hogy milyen képet forgalmaz róluk a többségi társadalom. Ennek a kérdésnek a felvetése elsősorban azért fontos, mert az etnikai identitás vizsgálatakor hangsúlyos szempont lehet, hogy két „etnikum találkozásakor” (Fosztó 1997: 28) a mindennapok során létrejött interakciók alkalmával melyek azok az összetevők, amelyek az egymásról való tudást meghatározzák, illetve ezek valamilyen irányban való elmozdulása és annak tudatosítása milyen módon változtatja meg a kapcsolatok milyenségét.

A hitközösséghez való tartozás megkövetel egy olyan, a Bibliai tanításokon alapuló vallásgyakorlatot, amely egy speciális életforma, életmodell kialakítása is egyben. Ez az Igazhitű Jehova Tanúi esetében egy nagyon szigorú puritán erkölcsiséget jelent, amely egyaránt kitér a szeszesitalok, cigaretta fogyasztásának tiltására, a szórakozási lehetőségek korlátozására, az öltözködési szokások meghatározására (például ékszerek viselésének til-

¹¹ Hasonló következtetésre jut Bakó Boglárka az úrmösi pünkösdista cigányok identitását vizsgálva (Bakó 2004: 54), Fosztó László a száldobosi pünkösdista beáscigányok interetnikus kapcsolatainak elemzésekor (Fosztó 1997: 28), illetve Simon Zoltán és Tesfay Sába a nyárádkarácsonyfalvi adventista gábor cigányok vallásos életével kapcsolatosan (Simon 2006: 290, Tesfay é. n.).

tása), illetve a szabadidős tevékenységek ellenőrzésére. Mindezek nehezen egyeztethetők a cigány személyek tradicionális szokásaival. Ugyanakkor a hitközösséghez való tartozás egy igen erős csoportidentitást biztosít az illető személynek, amely biztonságérzetet nyújt számára a tágabb közösséghez való viszonyában is. Mindezeknek tudatában van Ö. M. és J. K., és folyamatosan hangsúlyozzák, hogy a hitközösséghez való tartozásuk megköveteli a régi szokások elhagyását, illetve reflektálva a falu magyar lakóinak cigányságról alkotott nézeteire, többször is kiemelik, hogy ők már mások, az emberek megbíznak bennük, mert megtanultak a népek között élni. *Mert ez a cigánység egy lemaradott nemzetség. Miért mondjuk, hogy lemaradott? Azért lemaradott, a szokás miánt. [...] S mivel, hogy jutottunk a szent ígéhez, vagy Istennek igazságához, akkor mi már előbbre léptünk. De hogy? A Szentírás alapján újjászülettünk. [...] Egy-egy pedig, aki meggondolkozik s Istenre feltekint, az azt gondolja, hogy nahát ezek Istennek szolgálnak, tehát rendesek. [...] Felépültünk annyiba, hogy megismertük eztet a népek között élést és szokást. (Ö. M.)*

Ö. M. és J. K. úgy látja, hogy ez a puritán erkölcsi magatartás pozitív képet nyújt róluk a közösség felé, amely képnek meg is akarnak felelni. Tudatosan törekednek a hitközösség által megkövetelt normarendszerhez való alkalmazkodásra, hisz ez által nemcsak e szűkebb csoport teljes értékű tagjaivá válnak, hanem a faluközösség megbecsült tagjaivá is. *Tehát mondjuk azt, hogy vannak itt magyarok, mint mondjuk Kapusi Árpád. Me Kapusi Árpád volt egy elnök, a régi világban, a kollektív időbe. S ő, mivel hogy elnök volt..., én jártas vagyok ott s ő csodálkozott... Ő beengedett, me én meszterember vagyok. Bádogos, de tudok hegeszteni is, és neki van hegesztője otthon, a házánál s megyek, de megbízható vagyok. Tehát a szerszám itt van, a másik itt van. Tehát nem hiányzik semmi. Tehát mint magyar ember felnéz. Tehát én örvendek annak, hogy bárhova lépek, magatartásom megállom. Vigyázok magamra, hogy legyek tiszta az emberek között, úgy Istennek való kapcsolatom, mint felebarátommal. (Ö. M.)*

A hitközösség által megkövetelt életformának való megfelelésre további példa, hogy Ö. M. a csoportba való belépésének következtében levette az addig hordott sátoros viseletet, levágta bajuszát, és öltözetét teljesen a magyarok öltözködési szokásaihoz igazította. *Én is amíg abba voltam, s nem ismertem az igazságot, Istennek törvényit..., kalapba s bajusszal. Az volt a sátoros formám. De mivel, hogy megismertem eztet, annyira felvilágosítottam magamot Isten által, az ő ígéje által, hogy igen is a szokásból egy újjászületéssel, felébredtünk abból a régi szokásokból, hogy*

igen is emberek közé kell tartanuk magunkot, s figyelmeztetni magunkot, hogy igen is így kell. (Ö. M.) Ugyanakkor az integrációs kísérlet további példája, hogy lakásuk a falu közepén található, a magyarokéval teljesen hasonló portával, és a belső lakásviszonyok is a magyarokéhoz hasonlóak. Az integrációra tett kísérlet talán legerősebb példája a tudatos nyelvi váltás. Ö. M. és J. K. is ismerik a cigány nyelvet, de a gyerekeiket már nem tanították meg, és a családban sem használják.

J. K. beszélgetéseink során többször is kitért rá, hogy a sátoros cigány csoport egy zárt közösség, hogy sosem házasodnak a csoporton kívülről, de az ő hat gyereke már mind magyar személlyel kötött házasságot, amelynek legitimitást szintén a Bibliai tanítás ad. *Én ha beszéltem egy magyarral, szobaálltam. Má annyira tiltottak, hogy nem szabad, me nekünk nem kell semmiféle magyar, semmiféle nemzet csak a mi nemzetünk, a sátoros. [...] De most az enyimék... Nekem van most hat, három leányom s három fiam. De azok most már magyarokat vettek el. Magyarokkal vannak. [Maga ezt elfogadja?] Hát el, há elfogadom, persze. Én nem ellenkeztem. Miért? Megismertem Istennek törvényét, Istennek igazságát, s a Biblia nem tesz válogatást se cigány, se semmi között.*

Az Ö. M.-el és J. K.-val folytatott beszélgetésekből jól látszik, hogy az Igazhitű Jehova Tanúi hitközösség egy, a korábbihoz képest másfajta mentalitást és életmodellt kínál fel tagjai számára, amely, meglátásaik szerint, sokkal jobban gyeztethető a többségi magyar lakosság életmódjával és azok feléjük irányuló elvárásrendszerével, mint a tradicionális cigány életvilág. Mindez azzal magyarázható, hogy a különböző vallásos jellegű közösségek tudatosan felvállalnak egyfajta multikulturalizmust (Bakó 2004: 54), és ez nagyban elősegíti a különböző etnikumú személyek viszonyrendszerének pozitív irányú elmozdulását.

Összegzés

Dolgozatomban arra próbáltam választ keresni, hogy egy cigány közösség egy adott faluközösségben milyen lehetséges integrációs esélyekkel és eszközökkel rendelkezik. Ilyen, és véleményem szerint nagyon jelentős integrációs lehetőség egy hitközösséghez való csatlakozás, és az ezzel járó mentalitás- és értékrendszerváltás.

Ennek az integrációs kísérletnek a működését egy kőrispataki, az Igazhitű Jehova Tanúi hitközösséghez tartozó cigány házaspár példáján szemlél-

tettem, amely megerősítette azt a nézetemet, mely szerint egy vallási jellegű közösséghez való tartozás nemcsak segít megőrizni az etnikai identitást¹², hanem bizonyos esetekben az etnikai integrációt is előremozdítja. Az egyre jobban terjeszkedő különböző kisegyházak, hitközösségek, pontosan etnikai nyitottságuk folytán, egyfajta multikulturalizmust képviselnek, amely nagyban elősegíti a különböző integrációs kísérleteket.

Szakirodalom

BAKÓ Boglárka

2004 „Hallgassatok ide, minden fajta népnek meg kell legyen a maga temploma.” Az ürmösi pünkösdista cigányok identitása egy beszélgetés tükrében. In: BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytó Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. II. L'Harmattan, Budapest, 39–55.

CSÁKÓ Mihály (szerk.)

1995 *Hitek és emberek. Horváth Zsuzsa tanulmányai kisegyházakról, vallásos mozgalmakról*. ELTE Szociológiai Tanszék–Szociálpolitikai Intézet, Budapest

CSATA Zsombor – KISS Dénes – KISS Tamás – SÓLYOM Andrea

2001 Vallás és modernizáció a Mezőségen. *WEB*. (8-9) 34–54.

FEHÉR Ágnes

1987 A szabadegyházi közösségek vizsgálatának jelentősége, néhány szempontja. In: DANKÓ Imre – KÜLLŐS Imola (szerk.): *Vallási néprajz 3. Módszerek és történeti adatok*. ELTE Folklore Tanszék, Budapest, 139–156.

1991 A szabadegyházak. In: GESZTELYI Tamás (szerk.): *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 121–142.

FOSZTÓ László

1997 Ki a cigány? Az etnikai identitásokról. *Keresztény Szó VIII*. (4) 26–29.

2003 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 83–107.

¹² Lásd a történelmi egyházak nemzetmegőrző szerepét.

FÜLPESI Gyula – KISS Dénes

2001 Roma közösségek együttélési stratégiái. *WEB.* (8–9) 5–34.

GAGYI József (szerk)

1996 *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda

GASSMANN, Lothar

1998 *Jehova Tanúi. Történetük, tanításuk, értékelésük.* Evangéliumi Kiadó és Iratmisszió, Budapest

GEERTZ, Clifford

1997 A vallás mint kulturális rendszer. In: *Uő: Az értelmezés hatalma.* Osiris Kiadó, Budapest, 72–119.

HAMILTON, Malcolm B.

1998 Szekták, kultuszok, mozgalmak. In: *Uő: Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia.* Adu Print, Budapest, 236–263.

HAVAS Gábor – KEMÉNY István – KERTESI Gábor

2000 A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In: HORVÁTH Ágota – LONDAU Edit – SZALAI Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* Aktív Társadalmi Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 193–201.

HORVÁTH Pál

1996 Vallásszociológia. In: *Uő: Vallásismeret.* Calibra Kiadó, Budapest, 215–234.

KARDOS László

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest

KARDOS László – SZIGETI Jenő

1998 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

KAUFMANN, Franz-Xaver

1996 Vallás és modernitás. *Replika.* (21–22) 249–277.

KERTESI Gábor

2000 Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. In: HORVÁTH Ágota – LONDAU Edit – SZALAI Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* Aktív Társadalmi Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 211–238.

KISS Dénes

2001 Egy hetednapi adventista közösség kialakulása. A vallási konverziót befolyásoló tényezők. *WEB.* (8–9) 54–66.

- LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván
2000a Ki a cigány? In: HORVÁTH Ágota – LONDAU Edit – SZALAI Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalmi Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 179–191.
- 2000b Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: HORVÁTH Ágota – LONDAU Edit – SZALAI Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalmi Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 203–209.
- LUGOSI Ágnes – LUGOSI Győző
1998 *Szekták. Új vallási jelenségek*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR Attila
1998 Új vallási jelenségek. In: LUGOSI Ágnes – LUGOSI Győző (szerk.): *Szekták. Új vallási jelenségek*. Pannonica Kiskönyvtár, Budapest, 16–28.
- PIASERE, Leonardo
2000 A ciganológusok szerelmei. In: PRÓNAI Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 439–449.
- POZSONY Ferenc
2001 Az erdélyi cigánykutatások eredményei. In: BÓDI Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi tanulmányok 10*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 12–15.
- 2003 Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, [Budapest], 109–138.
- PRÓNAI Csaba
1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. (Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1.) ELTE Kulturális Antropológia Tanszéki Szakcsoport–Csokonai V. Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszék, Budapest–Kaposvár
- 2002 A cigány kultúra kutatásának etikai problémája. In: GERGELY András (szerk.): *A nemzet antropológiája. Hoffer Tamás köszöntése*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 237–243.
- ROBBINS, Thomas
1996 Az új vallási mozgalmak és a társadalom: elméletek és magyarázatok. *Replika*. (21–22) 173–208.
- SIMON Zoltán
2006 „Szappan és víz”. In: HEINZ, Daniel – FAZEKAS Csaba – RAJKI Zoltán

(szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 278–298.

SZIGETI Jenő

1981, „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből.* Szabadegyházak Tanácsa, Budapest

1987 A kisebb magyarországi egyházak. In: LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus. 1918–1948.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 188–263.

SZILCZL Dóra

1998 Új vallási fundamentalizmus. In: LUGOSI Ágnes – LUGOSI Győző (szerk.): *Szekták. Új vallási jelenségek.* Pannonica Kiadó, Budapest, 29–48.

TESFAY Sába

é.n. *Halottak napja és vallási tér a gábor közösségben.* (www.mtaki.hu/docs/tesfay_saba)

TOMKA Miklós

1996 A vallásszociológia új útjai. *Replika.* (21–22) 163–171.

2000a Egyházak egymás közt a rendszerváltás utáni társadalomban. In: SZABÓ Lajos – TOMKA Miklós – HORVÁTH Pál (szerk.): „... és akik mást hisznek?” *Hívek és egyházak egymásról.* Balassi Kiadó, Budapest, 14–29.

2000b Felekezeti különbségek a közvéleményben. In: SZABÓ Lajos – TOMKA Miklós – HORVÁTH Pál (szerk.): „... és akik mást hisznek?” *Hívek és egyházak egymásról.* Balassi Kiadó, Budapest, 32–53.

VERNETTE, Jean

2003 *Szekták.* Palatinus Kiadó, Budapest